TÜRKYE VE AZERBAYCAN’DA

MÂN VE BLMECE TÜRÜ ARASINDAK LKLER

Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL*

ÖZ: Mâni, halk edebiyatnn ana nazm ekillerinden birisidir. Mâni, tek dörtlükten ibaret olduu için halk iirinde baz türler mâni kta-larndan oluurlar. Ayrca halk iirinin dier baz türleri de mânilerle ya-kn iliki içerisindedirler. Bilmeceler de bu türlerden birisidir. Baz mâni-ler bilmece olarak kullanlabilirler. Böylelikle iki ürün birbiriyle kaynar. Bu durum Azerbaycan halk edebiyat için de geçerlidir. Azerbaycan’da mâni olan bir iir, bazen Türkiye’de bir bilmece olarak kullanlabilir. Bu makalede mâni ve bilmece arasndaki benzerlikler, Türkiye ve Azerbay-can sahasnda yaymlanan eserler ele alnarak incelenmitir. Halk edebi-yatnn bu iki ürünü arasndaki ortaklklar tespit edilerek bilmece ve mâni metinlerinin icra balamnda birbirinin yerine kullanlabilecei tespit e-dilmitir.

Anahtar Kelimeler: Mâni, bilmece, halk edebiyat, iir

Relations Between Manis (Quatrans) And Riddles In Turkey
And Azerbaijan
ABSTRACT: Mani (a quatrain) is one of the main verse forms of
the folk literature. As mani consists of only one stanza, some genres are made up of mani stanzas. In addition, some other genres of folk poetry are also closely related to manis, and riddles fall into this category. Some manis may be used as riddles. Thus, two genres become identical. This is observed in Azerbaijan literature as well. A poem which is accepted as a mani in Azerbaijan is sometimes used as a riddle in Turkey. In this article, similarities between manis and riddles are studied in works published in Turkey and Azerbaijan. By determining the shared points between these two genres of folk literature, it was ascertained that texts of manis and riddles can interchange in actual use.

Key Words: Quatrain, riddle, folk literature, poem

 lk iki msra konuya giri niteliinde olan, asl anlatlmak istenile-
nin üç ve dördüncü msralarda dile getirildii, yedili hece ölçüsüyle söy-

*

Nide Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl., hicel@nigde.edu.tr

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL

76

lenen anonim halk edebiyat ürününe mâni denilmektedir. Mâni, bir dört-lükten olutuu için halk iirinde en çok kullanlan nazm eklidir. Bu nedenle mâni, halk edebiyatnda ana nazm ekillerinden birisi olmu ve baz türler mâni nazm ekliyle oluturulmutur. Türkü, ninni ve at bu nazm türlerinden bazlardr.

Halk edebiyat ürünlerinin birbiriyle olan ilikisi aratrclar tara-fndan ele alnp ilenen bir konudur. Nazmla söylenen/yazlan çou türün mâniler ile ilikisi vardr. Bu ilikinin ilk aamas, yukarda söyle-diimiz gibi mâni dörtlüklerinin kullanlarak yeni türlerin oluturulmas- dr. Bunun yan sra baz mâniler karmza deiik türler olarak da çka-bilmektedir. Bu türlerden birisi de bilmecelerdir.

Bilmeceler, ekil bakmndan nazm ve nesirden oluanlar olmak üzere ikiye ayrlmaktadr. Bunlardan mânilerle ilikili olanlar ise nazm  eklinde söylenip dörtlükten kurulu olanlardr. Bilmeceler, konu olarak günlük hayatta karmza çkan hemen hemen her eyi ileyebilirler. Bil-mecelerin en önemli özelliklerinden birisi çounun yapsnda herhangi bir soru kelimesi bulunmamasdr. Bunlarn bilmece olduklar ve bir soru sorduklar, gelenek yoluyla anlalr ve bilmeceler yine bu gelenee uy-gun olarak cevaplandrlr (çel 2005: 16).
Örnein; “Yer altnda yal kay.” (çel 2005: 43) cümlesinde her-hangi bir soru kelimesi olmamasna ramen bunun bir bilmece olduu ve bir ey sorduu bilinmektedir. Bu bilmecenin sorulduu kii de ona göre cevabn verecektir.
Dal üstünde kilitli sandk
(Cevap: ceviz) (Bagöz-Tietze 1999: 193).

Ev gömlei
(Cevap: badana) (Bagöz-Tietze 1999: 146).

Gökten indi apt
Cümle âleme yapt
(Cevap: ad) (Bagöz-Tietze 1999: 107).

Tencere kapa
Mencere kapa
 skele köpei
Zincirli buka

(Cevap: kaldraç) (Çelebiolu-Öksüz 1995: 320).
Görüldüü gibi verilen örneklerden hiçbirisinde, bunlarn soru sor-duunu dorudan ifade edecek herhangi bir soru kelimesi yoktur. Ancak gelenek yoluyla bunlarn birer bilmece olduu anlalr ve ona göre cevap verilir.

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Türkiye ve Azerbaycan’da Mâni ve Bilmece...

77

Dörtlüklerden kurulu bilmecelerde de bir soru kelimesinin olma-mas, zaman zaman baz mânilerin bilmece olarak kullanlmasna sebep olmutur. Yani bir dörtlük hem mâni, hem de bilmece olabilmektedir. Bunun tersi olarak bazen bir bilmece, mâni olarak da söylenilebilir.

Âh der nasl edim
Saz getir fasl edim
Bir bardakda iki su
Kavumaz nasl edim

(Akaln 1954: 35).

Cevab “yumurta” olan bu bilmece, ayn zamanda mâni olarak da söylenmektedir.
Kardan atl geçti
Nal parlatt geçti
 llere selam verdi
Bizi alatt geçti
(Sakaolu 1972 : 6508).

mânisi ise baz küçük deiikliklerle “cenaze” cevabna sahip bir bilmece olarak karmza u ekilde çkmaktadr:
Kardan atl geçti
Naln (Nal) parlatt geçti
 llere (Herkese) selam verdi
Beni alatt geçti
(Sakaolu 1972 : 6508-6509).

Bazen mâni ve bilmece öylesine birbirine karmtr ki, bilmece
mi mâni olmutur, mâni mi bilmece olmutur; bunu tespit etmek imkânsz hâle gelmitir. Bu durum, Azerbaycan halk edebiyat için de geçerlidir. Orada da ufak tefek birtakm deiikliklerle yazlan/söylenen baz mâni-lerin (bayatlarn) bilmece, baz bilmecelerin ise mâni (bayat) olduu görülmektedir. Hatta bazen Azerbaycan’da söylenen bir mâninin, Türki-ye’de bilmece olarak sorulduu da bilinmektedir. Bu hem mâni ve bilme-ce arasndaki yaknla hem de her iki edebiyat (Türkiye ve Azerbaycan) arasndaki benzerlie ve ortakla güzel bir örnek oluturmaktadr.

Aada verilen Azerbaycan yöresine ait mâni (bayat) sadece ü-çüncü mkne ü8kru k hem deiinis/ ynve Azerbayi-
can’da bilmece olmtur. Bilmeclmyyzm

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL

78

Mâni:

Men aigem bir ata
Bir ouldur bir ata

Seksen gatr yüz deve
Yüklenibdir bir ata

(Karaaaç-Açkgöz 1998: 48).
Bilmece:

Men aigem bir ata
Bir ouldur bir ata
Hetad1

deve grh gatr
Yüklenmidi bir ata

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Türkiye ve Azerbaycan’da Mâni ve Bilmece...

79

kaymasn, bir bilmecenin soru bölümünde baka bir bilmecenin soru bölümüne ait ifadelerin yer almas olarak tarif edebiliriz (çel 2005: 307). Bu durum hem bilmece sorann, hem de onu cevaplayann hafzas ile yakndan ilgilidir. Soru soran kiinin hafzasnda yer eden bir bilmeceye ait ifadeler, baka bir bilmeceye aitmi gibi kullanlabilir. Bilmecenin yöneltildii kii de cevab doru hatrlamayp, yanl cevap verdii tak-dirde böyle bir durum ortaya çkar.
Örnein;
Biz idik biz idik
Otuz iki kzdk
Ezildik büzüldük
Bir sraya dizildik
(çel 2005: 307).

bilmecesinin cevab bilindii üzere “diler”dir. Ancak bu bilmece, soru kaymas yoluyla “yün tara, sinek, i, süpürge, yldz, ar, süt dilerinin dökülüp asl dilerin çkmas, nar, sarmsak, odun ve ipek kozas” olarak on bir farkl cevab da karlamak üzere kullanlmtr (çel 2005: 307-308). Ancak bilmecede verilen kelimelerin anlamlar ve ipuçlar dikkate alndnda asl cevabn “diler” olduu ortaya çkmaktadr. Yani dier cevaplarn bu bilmeceyle ilgisi yoktur.

Buradaki örnee benzer bir ekilde, aadaki örnek metinlerde bilmecelere verilen cevaplardan Azerbaycan’daki “mantar”n deil, Tür-kiye’deki “namaz” cevabnn doru olduu anlalmaktadr ki, bilmece metninde verilen “Bir aaçta be elma / Gün düüb ikisine” ipucu da bunu kantlamaktadr. Buna ilaveten Azerbaycan’daki mâni-bilmece dört-lüklerinde üç ve dördüncü msralarn birbiriyle ayn olduu görülmekte-dir. Burada sadece doldurma mahiyetinde olan bir ve ikinci msralar de- imitir ki, zaten mânilerin bir ve ikinci msralarnn doldurma yapmak için kullanld bilinmektedir. Ayrca bilmecelerde de bu türden doldur-ma sözcükler sklkla yer almaktadr. Kafiye kelimelerinin ise yazm fark-llklaryla ayn olduu görülmektedir. Türkiye’deki örnekte de bir ve ikinci msralar deimi, üç ve dördüncü msralar hemen hemen ayn kalmtr. Dördüncü msradaki tek fark ise, dizenin Türkçe söz dizimine (fiilin sonda olmas) uygun hâle getirilmesidir.

Mâni:

 ki ah iki sine
Biri ne ikisi ne
Bir aacda be alma
Gün düüb ikisine
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 76).

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL

80

Bilmece:
Men ag ikisine
 ki dal iki sine
Bir aaçda be alma
Gün düüb ikisine
(Ahundov-Tezcan 1994: 165).

Bilmece:
 imdi imdi im düer
Gölge kalkar gün düer
Bir aaçta be elma
 kisine gün düer
(Çelebiolu-Öksüz 1995: 51).

Aada verilen örnekler de mâni-bilmece olarak kullanlmaktadr. Bilmece olarak Azerbaycan’da dört farkl cevaba sahiptir. Bilmecelerin cevaplar srasyla ay, güne, pnar ve budaydr. Burada karlatmz olay ise soru kalplamasdr. Soru kalplamas, bir bilmecenin soru bö-lümünün birbirinden farkl cevaplar karlamak üzere kullanlmasdr (çel 2005: 282). Bunun soru kaymasndan fark tüm cevaplarn bilmece için uygun olmasdr. Birinci dörtlük bir mâni, ikincisi ise bilmecedir. Bunlar arasnda tek fark görülecei üzere üçüncü msradadr. Birinci bilmecenin cevab ay, ikincisinin ise günetir. Birinci bilmecede douran “gara gz” iken ikinci bilmecede “ana”dr. Üç ve dördüncü bilmeceler ise kendi aralarnda birbirlerine benzemektedir. Üçüncünün cevab “pnar”, dördüncünün cevab ise “buday”dr. Üçüncü bilmecenin dördüncü ms-randa yer alan “cahan” kelimesi yerine dördüncü bilmecede “dünya” kelimesi kullanlm, ortaya çkan hece farkll ise dördüncü bilmecede “-larn” ekinin kullanmyla giderilmitir.
Mâni:
Burdan vurdum baltan

Orda çhd galtan5
Birce6

görmek isterdim
Yerin göyün sultan
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 142).
Bilmece:
Burdan vurdum baltan
Ordan çhd galtan
Gara gz olan dodu
Yerin göyün sultan
(Seyidov 1992: 33).

5

Galtan: Yuvarlak, yumru
6

Birce: Bir tek, bir kere, bir defa, yalnz

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Türkiye ve Azerbaycan’da Mâni ve Bilmece...

81

Bilmece:
Burdan vurdum baltan
Ordan çht galtan
Anam bir olan dodu
Yerin göyün sultan
(Ahundov-Tezcan 1994: 177).
Bilmece:
Yere vurdum baltan
Az gümü galtan
Yerden bir olan çhd
Cümle cahan7

soltan8
(Seyidov 1992: 48).
Bilmece:
Yere vurdum baltan
Az gümü galtan
Yerden bir olan çhd
Dünyalarn soltan
(Seyidov 1992: 79).
Be dörtlük birlikte incelendiinde deimeyen kelimelerin unlar olduu göze çarpmaktadr:
1. msra: balta, vur-
2. msra: galtan
4. msra: sultan (soltan)
Bunlar dnda dörtlüklerde yer alan dier kelimelerin deitii gö-rülmektedir. Ancak buna ramen dörtlükler dikkatle incelenecek olursa, yap ve anlam bakmndan birbirlerine çok benzedikleri görülecektir. Mâni-bilmece ilikisini gösteren dier bir örneimiz ise öyledir:
Mâni:
Aig elden yuhar
 ane9

telden yuhar
Aig bir ey görmüdür
Dizi belden yuhar
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 147).
Bilmece:
Ag elden yuhar
 ana telden yuhar
Ag bir ey görübdü
Dizi belden yuhar
(Seyidov 1992: 99).

7

Cahan: Dünya
8
Soltan: Sultan
9
 ane: Tarak

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL

82

Bu iki dörtlük arasnda herhangi bir fark yoktur. Dörtlük, bilmece olarak “çekirge” cevabn karlamaktadr.
Mâni:
Burdan bir atl keçdi
Naln parlatd keçdi
Herkese selam verdi
Meni alatd keçdi
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 161).
 eklinde Azerbaycan Bayatlar (Karaaaç-Açkgöz 1998) adl eserde mâni olarak geçen dörtlük, Türkiye’de hem mâni, hem bilmece olarak karmza çkmaktadr. Bilmece olarak Türkiye Türkçesinde “ölü” ceva-bn karlamak üzere kullanlmaktadr. Dörtlüklerde Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasndaki baz ses deiiklikleri (k/g, t/d, [keç-/geç-, -di, -ti]) dikkati çekmektedir. Bunun dnda ikinci msra aynen korunmu, birinci msrada Azerbaycan’da “burdan”; Türkiye’de ise “kar- dan” kelimeleri kullanlmtr. Azerbaycan örneinde yer alan “bir” kelimesi ise hece farklln ortadan kaldrmaktadr. Üçüncü msrada Türkiye’de “herkese” kelimesi yerine “illere” kelimesi geçmi, dördüncü msrada yer alan I. tekil ahs zamiri, Türkiye’de I. çoul zamirine dö-nümütür. Bilmece dörtlüü öyledir:
Bilmece:
Kardan atl geçti
Nal parlatt geçti
 llere selam verdi
Bizi alatt geçti
(Çelebiolu-Öksüz 1995: 57).
 u dörtlükler ise Azerbaycan’da mâni (bayat) olarak geçmektedir: Mâni:

Baban10 mene bar11 getir
Esirgeme var getir
Ekilmemi aacdan
Derilmemi nar getir
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 477).
Mâni:
Bada her ne var gönder
Meyva gönder nar gönder
El deymemi budagdan12
Derilmemi bar gönder
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 422).

10 Baban: Bahçvan
11 Bar: Meyve
12 Budag: Çiçek veya aaç dal

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Türkiye ve Azerbaycan’da Mâni ve Bilmece...

83

Mâni:
Balardan al bar gönder
Sende her ne var gönder
Açlmam yahadan13
El deymemi nar gönder
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 422).
Görülecei üzere dörtlükler, ufak tefek baz kelime farkllklaryla birbirlerine benzemektedir. Dörtlüklerde el dememi bir meyve istei vardr. Bu metinler, Türkiye’de baz deiikliklere urayarak bilmece  ekline girmitir. Burada da istenilen, yine el dememi bir meyve veya koklanmam bir güldür.
Bilmece:
Var var getir
Gelmezse yalvar getir
El dememi aaçtan
Dilenmemi nar getir
(Çelebiolu-Öksüz 1995: 206).
Bilmece:
Baba bana yalvar getir
Gelmezse yalvar getir
Açlmam bahçadan
Gohlanmam cül getir
(Gökta 1982: 39).
Birinci bilmecenin cevab “gelin”, ikincisinin ise “kz”dr. Mâni:
Evime ozan gelibdir
Pergar14 pozan15 gelibdir
Gündüz olan ileri
Gece yazan gelibdir
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 466).
dörtlüü, Türkiye’de “müzevirci” cevabna sahip bir bilmece olarak kar- mza çkmaktadr. Her iki dörtlük arasnda “ev, gece, gel-, gündüz, yaz” kelimeleri ortaktr. Msralar arasnda çok fazla ortaklk olmamasna ra- men, her iki dörtlük daha ilk okuyuta birbirini çartrmaktadr. Anlam olarak da birbirlerine yakndrlar. “Pergar poz-” düzeni, intizam bozmak anlamna gelmektedir ki, müzevirci de yapt dedikodularla ortal ka-rtrmaktadr. Bilmece metni öyledir:
Bilmece:
Bizim eve sçan geldi

13 Yaha: Yaka
14 Pergar: Cemiyet, kainat, dünya, düzen, nizam
15 Poz-: Boz-; Pozan: Bozan

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Yard. Doç. Dr. Hatice ÇEL

84

Srrn açan geldi
Gündüzleri yazp
Geceleri okuyan geldi
(enkaya-Aygen 1980: 20).
Türkiye’de “ar” (Çelebiolu-Öksüz), “üzüm” (Tatan), salatalk (Gökta), Azerbaycan’da ise “salatalk” (Seyidov) cevabna sahip olan u bilmeceler;
Bilmece:
Ay aadan dodu
Uahlar birbirini bodu
Anas üç yanda
Gz bir olan dodu
(Gökta 1982: 55).
Bilmece:
Ezizinem gün doar
Aig aii govar
Anas beikdeyken
Gz bir olan doar
(Seyidov 1992: 104).
Bilmece:
Kardan gün doar
Gün günü doar
Anas kz iken
Kz da kz doar
(Tatan 1983: 80).
Bilmece:
Meeden bir ay doar
Â âk boar
Anas beikteyken
Kznn kz doar

(Çelebiolu-Öksüz 1995: 153).
Mâni:
Gündoandan gün dour
Aig aigi bour
Ana on be yanda
Gzlar olan dour
(Karaaaç-Açkgöz 1998: 481).
 eklinde mâni olarak da söylenmektedir. Be dörtlükte ortak olan kelime-ler “ana, do-, gün ve kz”dr. Bazen kz, bir olan bazen de kz dour-maktadr. “Salatalk” ve “ar” cevapl bilmecelerde dourulan olan, “ü-züm” ve “ar” cevapl bilmecelerde ise kzdr. ki dörtlükte ana beikte, birinde kz, birinde on be, dierinde ise üç yandayken kz doum ya-

TÜBAR-XXII-/2007-Güz/Türkiye ve Azerbaycan’da Mâni ve Bilmece...

85

par. Bu dörtlüklerde asl anlatlmak istenen, kzn anasndan önce olgun-lamas ve meyve vermesidir.
Sonuç olarak mâniler, türküler ve atlarla ilikili olduu kadar bilmecelerle de ilikili ve benzerdir. Mâni ve bilmecenin kaynamasnda-ki sebeplerden birincisi, mâninin halk edebiyatnn ortak nazm ekille-rinden biri olmas ve dier nazm türlerinin bu ekil kullanlarak olutu-rulmas, ikincisi bu eklin tek dörtlükten olumasndan dolay söyleyi kolaylna sahip olmas, üçüncüsü ise baz bilmecelerin bünyelerinde herhangi bir soru kelimesi barndrmamalardr. Azerbaycan’dan derlen-mi kimi mânilerin ve bilmecelerin Türkiye’de yaayan çeitlemelerinin icra balamna göre mâni veya bilmece olarak ilev gördüü anlalmak-tadr. Ayn durum, Azerbaycan sahas için de geçerlidir. Bu olgu, Türk dünyas kültür, edebiyat ve dil birliine en güzel delildir.

KAYNAKÇA
AHUNDOV, Ehliman (Akt. Semih Tezcan) (1994), Azerbaycan Halk Yazn Örnekleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
BAGÖZ, lhan-Andreas Tietze (1999), Türk Halknn Bilmeceleri, Türk Tarih Kurumu Basmevi, Ankara.
BURAN, Ahmet-Ercan Alkaya (1999), Çada Türk Lehçeleri, TSAV Yay., Elaz.

ÇELEBOLU, Âmil-Yusuf Ziya Öksüz (1995), Türk Bilmeceler Hazînesi, Bayrak Yay., stanbul.
GÖKTA, Köksal (1982), Halk Edebiyat Tezlerindeki Türk Bilmeceleri, (Ata-türk Üni. Sosyal Bil. Ens. Yaynlanmam Lisans Tezi), Erzurum.
 ÇEL, Hatice (2005), Bat Türklerinin Dörtlüklerden Kurulu Bilmeceleri Üzerin-de Bir Aratrma, (Selçuk Üni. Sosyal Bil Ens. Yaymlanmam Doktora Tezi), Konya.
KARAAAÇ, Günay-Halil Açkgöz (1998), Azerbaycan Bayatlar, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
SAKAOLU, Saim (1972), “Bilmecelerde Soru Kaymas”, Türk Folklor Ara- trmalar, 18 (359), Haziran, s. 8673-8676, stanbul.
SAKAOLU, Saim (1972), “Folklor ve Halk Edebiyat Arasndaki Münasebet-ler I”, Türk Folklor Aratrmalar, 14 (282), Aralk, s. 6506-6510, stan-
bul.

SEYDOV, Nureddin (1992), Azerbaycan Tapmacalar / Bilmeceleri (hzl. Saim Sakaolu-Ali Berat Alptekin-Esma imek), Elaz Belediyesi Yay., Ela-
z.

 ENKAYA, Mehmet-Mehmet Saadettin Aygen (1980), Afyonkarahisar Bilme-celeri, Türkeli Yay., Afyon.
TATAN, Ömer (1983), Halk Edebiyat Tezlerindeki Türk Bilmeceleri II, (Ata-türk Üni. Sosyal Bil. Ens. Yaynlanmam Lisans Tezi), Erzurum.